

Część 1

Wyzwania metodyczne współczesnego zarządzania

Marek Ćwiklicki*

1.4

Metodyka przeglądu zakresu literatury (*scoping review*)

Streszczenie¹

Celem artykułu jest prezentacja metodyki przeglądu zakresu literatury (ang. *Scoping Review* – PZL). Przesłanką podjęcia tematu jest ciągły rozwój rodzajów analizy piśmiennictwa, która wobec współczesnego nasycenia informacjami w dobie Internetu jest ważnym zadaniem badawczym. Artykuł przygotowano z wykorzystaniem metody krytycznego przeglądu literatury, uzupełnionej ilościową analizą danych bibliograficznych pozyskanych z bazy Scopus i ze źródeł wtórnych. Dotychczasowe opisy metodologii PZL pozwalają na pozytywną ocenę jej toku postępowania pod względem spełniania kryteriów rygoru metodologicznego oraz użyteczności wykorzystania wyników badania przeprowadzonego zgodnie z nią dla praktyków.

Słowa kluczowe: przegląd zakresu literatury, metodologia, scoping review, PRISMA-ScR

* Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ORCID: 0000-0002-5298-0210.

¹ Publikacja została dofinansowana z dotacji Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie na utrzymanie potencjału badawczego.

Methodological Aspects of Scoping Review

Abstract

The paper's aim is to present methodological aspects of scoping review (SR). The reason for description of SR is a development of literature review's types. Increasing volume of scholar papers and research published by independent institutes causes the need to elaborate tools for handling with information overload. It is especially important for research protocol referring to Systematic Literature Review. The paper employs critical literature review supplemented by a quantitative analysis of bibliographic data possessed from Scopus and secondary sources. Existing descriptions of scoping review's methodology allow to positively evaluate its research procedure in terms of fulfilling rigour criteria and utility of research results by practitioners and decision makers.

Keywords: scoping, review, literature, methodology, PRISMA-ScR

1. Wprowadzenie

Zainicjowanie badań naukowych powinno zaczynać się od odwołania do istniejącego stanu wiedzy. W tym celu stosuje się głównie metodę przeglądu literatury powszechnie opisywaną w pracach metodologicznych². Szczególne miejsce zajmuje systematyczny przegląd literatury (ang. *Systematic Literature Review* – SLR), cechujący się wysokim stopniem formalizmu i ilościowymi metodami analizy. Zarówno tradycyjny przegląd literatury, jak i systematyczny nie tworzą zamkniętego katalogu odmian analizy publikacji, które można wykorzystać na potrzeby badań naukowych. Przykładowo Grant i Booth³ wyszczególniają aż 14 różnych rodzajów przeglądów. Na uwagę zasługuje metoda przeglądu zakresu literatury (ang. *Scoping Review* – PZL), przedstawiana w literaturze przedmiotu na tle SLR i będąca stosunkowo nową propozycją metodologiczną. Przegląd zakresu literatury zyskuje na popularności na skutek opracowania podstaw metodycznych przyczyniających się do utrzymania rygoru metodologicznego i udowodnienia swojej przydatności dla praktyków. Jego zalety są dostrzegane przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Przykładowo tę metodę stosuje się w badaniach nad rolnictwem, środowiskiem, inżynierią procesową, usługami publicznymi, w tym edukacją,

² W. Czakon, *Metodyka systematycznego przeglądu literatury*, „Przegląd Organizacji” 2011, nr 3, s. 57–61.

³ M.J. Grant, A. Booth, *A Typology of Reviews: An Analysis of 14 Review Types and Associated Methodologies*, „Health Information & Libraries Journal” 2009, vol. 26, no. 2, s. 91–108. DOI: 10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x.

mieszkalnictwem i ochroną zdrowia⁴. Warto zatem scharakteryzować dotychczasowy stan wiedzy o niej i przybliżyć polskim czytelnikom założenia metodologiczne jej stosowania, zwłaszcza że opracowywano już syntezy badań nad nią⁵ i podjęto próby sformułowania wskazówek dla poprawnego stosowania⁶.

W związku z powyższym, celem artykułu jest prezentacja metodycznych aspektów PZL. Artykuł przygotowano z wykorzystaniem metody krytycznego przeglądu literatury uzupełnionej ilościową analizą danych bibliograficznych pozyskanych z bazy Scopus i ze źródeł wtórnych, w szczególności z badania nad zastosowaniem PZL przeprowadzonego przez Pham et al.⁷ W opracowaniu przyjęto następującą strukturę: w pierwszej kolejności omówiono definicje PZL, a także, żeby lepiej przedstawić jej charakter, porównano ją do SLR. Następnie omówiono tok postępowania w ramach tej metody oraz nakreślono wskazówki do jej stosowania. Całość opracowania kończy podsumowanie, w którym metoda ta została umiejscowiona wśród innych podejść badawczych oraz zawarto ocenę jej mocnych i słabych stron.

Niniejszy artykuł przyczynia się do rozwoju metodologii badań nauk społecznych poprzez omówienie toku postępowania w PZL oraz sformułowanie praktycznych wytycznych jego stosowania. Ponadto wartość dodaną opracowania stanowi próba tłumaczenia nazwy metody na język polski wraz z uzasadnieniem oraz wskazanie sytuacji do stosowania jej w pracy badawczej. Proponowane tłumaczenie jest neutralne względem interpretacji metody, której za główny powód wykorzystania podaje się szybkość określenia występowania danego zagadnienia w wybranym obszarze badań.

⁴ S. Anderson, P. Allen, S. Peckham, N. Goodwin, *Asking the Right Questions: Scoping Studies in the Commissioning of Research on the Organisation and Delivery of Health Services*, "Health Research Policy and Systems" 2008, vol. 6, no. 1. DOI: 10.1186/1478-4505-6-7.

⁵ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping Review of Scoping Reviews: Advancing the Approach and Enhancing the Consistency*, "Research Synthesis Methods" 2014, vol. 5, no. 4, s. 371–385. DOI: 10.1002/rsm.1123.

⁶ Z. Munn, M.D.J. Peters, C. Stern, C. Tufanaru, A. McArthur, E. Aromataris, *Systematic Review or Scoping Review? Guidance for Authors When Choosing Between a Systematic or Scoping Review Approach*, "BMC Medical Research Methodology" 2018, vol. 18, no. 1. DOI: 10.1186/s12874-018-0611-x; M.D.J. Peters, C.M. Godfrey, H. Khalil, P. McInerney, D. Parker, C.B. Soares, *Guidance for Conducting Systematic Scoping Reviews*, "International Journal of Evidence-Based Healthcare" 2015, vol. 13, no. 3, s. 141–146. DOI: 10.1097/XEB.0000000000000050; A.C. Tricco, E. Lillie, W. Zarin, K.K. O'Brien, H.L. Colquhoun, D. Levac et al., *PRISMA Extension for Scoping Reviews (PRISMA-ScR): Checklist and Explanation*, "Annals of Internal Medicine" 2018, vol. 169, no. 7, s. 467–486. DOI: 10.7326/M18-0850.

⁷ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A scoping... op.cit.*

2. Definicja przeglądu zakresu literatury

Podając się próby tłumaczenia angielskiego zwrotu *scoping review*, napotykamy na trudność w oddaniu znaczenia słowa *scoping*. Można go odczytywać jako przymiotnik (zakresowy) lub czynność (ustalenie zakresu). Niemniej cechą charakterystyczną w analizowanym wyrażeniu jest rozpoznanie, wytyczenie zakresu dla badanego zjawiska. Z tego względu ten rodzaj przeglądu można zdefiniować jako technikę mapowania odpowiedniej literatury z danego tematu⁸. Jednakże przegląd zakresu nie jest jedynym terminem na określenie tej metody. W literaturze anglojęzycznej używa się także takich zwrotów, jak: *scoping reviews*, *scoping studies* *scoping literature reviews* i *scoping exercises*⁹, ale również i *evidence mapping*, *literature mapping* oraz *rapid review*¹⁰. Powoduje to problemy z jednoznacznym ustaleniem, czym jest PZL, a co za tym idzie, utrudnione jest uzasadnienie wyboru tej metody. Najczęściej spotykaną i jednocześnie zalecaną nazwą jest *scoping review*¹¹. Sądzę, że również w języku polskim określenie „przegląd” z dopełniaczem „literatury” oddaje istotę metody z uwagi na fakt, że dotyczy on publikacji.

W literaturze przedmiotu zgodnie stwierdza się, że nie ma jednej, uniwersalnej definicji PZL¹². Jednakże najczęściej przywoływane jest wyjaśnienie zaproponowane przez Maysa, Roberts i Popay¹³, wykorzystane także przez Arksey i O'Malley¹⁴ w pierwszym opracowaniu metodologicznym poświęconym tej metodzie. Tabela 1.4.1 zawiera zestawienie wybranych definicji PZL w układzie chronologicznym, co pozwala dostrzec stosowane zabiegi terminologiczne ukierunkowane na doprecyzowanie specyfiki metody.

Brak przyjęcia jednej definicji powoduje, że PZL określa się najczęściej poprzez cechy odróżniające go od innych rodzajów przeglądów literatury. Za najbardziej charakterystyczny wyróżnik PZL przyjmuje się podsumowanie obszernego tematu¹⁵. Wyrazem tego

⁸ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping Studies: Towards a Methodological Framework*, "International Journal of Social Research Methodology" 2005, vol. 8, no. 1, s. 20. DOI: 10.1080/1364557032000119616.

⁹ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping Studies: Advancing the Methodology*, "Implementation Science" 2010, vol. 5, no. 1. DOI: 10.1186/1748-5908-5-69.

¹⁰ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A scoping...*, *op.cit.*

¹¹ *Ibidem*.

¹² J. Peterson, P.F. Pearce, L.A. Ferguson, C.A. Langford, *Understanding Scoping Reviews: Definition, Purpose, and Process*, "Journal of the American Association of Nurse Practitioners" 2017, vol. 29, no. 1, s. 12-16. DOI: 10.1002/2327-6924.12380; M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

¹³ N. Mays, E. Roberts, J. Popay, *Synthesising Research Evidence*, w: *Studying the Organisation and Delivery of Health Services: Research Methods*, N. Fulop, P. Allen, A. Clarke, N. Black (Eds.), Routledge, London 2001, s. 188-220.

¹⁴ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*

¹⁵ J. Peterson, P.F. Pearce, L.A. Ferguson, C.A. Langford, *Understanding...*, *op.cit.*

jest rozpoczęcie przeglądu od bardziej ogólnie sformułowanego pytania badawczego, niż to ma miejsce w przypadku tradycyjnego przeglądu literatury.

Tabela 1.4.1.

Wybrane definicje przeglądu zakresu literatury

Autor	Definicja
Mays, Roberts i Popay 2001, s. 194	„Celem badania zakresu jest szybkie zmapowanie głównych pojęć dla obszaru badawczego oraz głównych źródeł i rodzajów dostępnych dowodów, które mogą być określone jako samodzielne projekty, zwłaszcza dla obszaru złożonego i niezbadanego dokładnie wcześniej”.
Grant i Booth 2009, s. 95	„Wstępna ocena potencjalnej wielkości i zakresu dostępnej literatury przedmiotu. Jego celem jest określenie natury i rozmiaru dowodu badawczego (zwykle uwzględniając trwające badania)”.
Daudt, van Mossel i Scott 2013, s. 8	„Celem badań zakresu jest zmapowanie literatury na dany temat lub obszar badania i umożliwienie określenia głównych pojęć, luk w badaniu, rodzajów i źródeł dowodów dla praktyki, kształtowania polityki i badań”.
Colquhoun et al. 2014, s. 1292, 1924	„Forma syntezy wiedzy, która odpowiada na eksploracyjne pytanie badawcze w celu zmapowania głównych pojęć, rodzajów dowodu i luk badania dotyczące badanego obszaru poprzez systematyczne wyszukiwanie, selekcję i syntezę istniejącej wiedzy”.
Tricco et al. 2018, s. 1	„Rodzaj syntezy wiedzy realizowany w systematyczny sposób, aby zarejestrować materiał badawczy (<i>evidence</i>) o temacie oraz zidentyfikować główne pojęcia, teorie, źródła i luki wiedzy”.

Źródło: tłumaczenie i opracowanie własne.

Tę metodę stosuje się na początkowych etapach badania, kiedy obszar badania nie jest dokładnie określony, a opisy w publikacjach naukowych są rozproszone¹⁶, tak jak to ma miejsce np. w nowo rozwijanych obszarach badawczych. Z tego względu rekomenduje się ją dla badania złożonych problemów lub badań eksploracyjnych¹⁷. W jednym z pierwszych tekstów metodologicznych poświęconym tej metodzie Arksey i O'Malley¹⁸ określili cztery główne powody stosowania tego rodzaju przeglądu, które można przypisać do dwóch interpretacji PZL. Pierwszy sposób rozumienia dotyczy rozpatrywania zakresu jako elementu szerszego badania prowadzącego do przeprowadzenia systematycznego przeglądu literatury. Odpowiadające temu powody to: 1) szybkie badanie zakresu, zasięgu i istoty badanego zjawiska; 2) sprawdzenie występowania warunków do przeprowadzenia SLR. Jednakże zdaniem Levac et al.¹⁹ takie postrzeganie PZL nie wyróżnia tej metody od innych wykorzystywanych przy ocenie zasadności realizacji SLR, a kryteria kwalifikacji tekstów

¹⁶ N. Mays, E. Roberts, J. Popay, *Synthesising...*, *op.cit.*

¹⁷ M. Morris, J.T. Boruff, G.C. Gore, *Scoping Reviews: Establishing the Role of the Librarian*, “Journal of the Medical Library Association” 2017, vol. 104, no. 4. DOI: 10.5195/JMLA.2016.156.

¹⁸ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*

¹⁹ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping...*, *op.cit.*

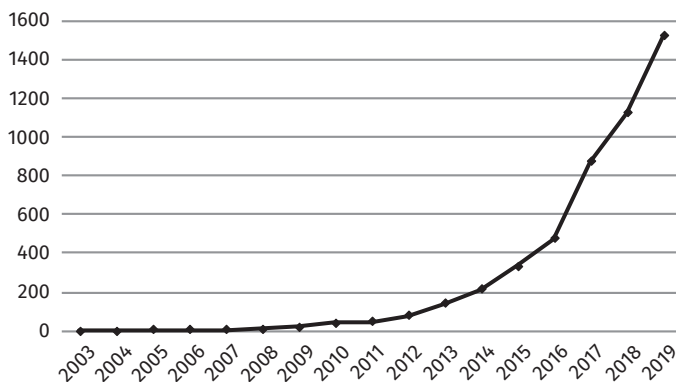
stosowanych w niej są mniej rygorystyczne. Druga interpretacja skłania do traktowania PZL jako niezależnej metody badawczej. Przesłanki charakteryzujące takie rozumienie PZL to: 1) podsumowanie wyników badania z myślą o wykorzystaniu przez decydentów politycznych i klientów; 2) określenie luk badawczych w dostępnej literaturze. Według Grant i Booth²⁰ wynik otrzymany tą metodą nie może być uznany jako ostateczny wynik badania, ze względu na jej ograniczenia omówione w dalszej części artykułu.

PZL koncentruje się na (zwykle) dobrze określonych elementach badania, np. takich jak: badana populacja, sposób interwencji, czas trwania interwencji, sposób pomiaru wyników²¹. Powyższe elementy zwykle są umieszczane w pracach z zakresu medycyny, dla której podsumowania badań są przydatne dla klinicystów, klientów i decydentów politycznych²². Stąd też wynika ocena tej metody jako przydatnej dla praktyki działania. Z tego też względu nie zawsze wyniki przeglądu zakresu literatury są publikowane. Głównie ma to miejsce w przypadku dokonania podsumowania stanu wiedzy na zlecenie agencji wykorzystujących wnioski z badania w swojej bieżącej działalności.

Cechami charakterystycznymi dla metody PZL jest umożliwienie dokonania rozpoznania danego zjawiska i podsumowanie stanu wiedzy realizowane niekiedy w krótkim czasie. Powoduje to, że liczba zastosowań PZL rośnie. Dowodem na to są dane zaprezentowane na rysunku 1.4.1.

Rysunek 1.4.1.

Liczba publikacji odwołujących się do *scoping review* w latach 2003–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Scopus (stan na 6.10.2019).

²⁰ M.J. Grant, A. Booth, *A Typology...*, *op.cit.*, s. 91–108. DOI: 10.1111/j.1471–1842.2009.00848.x.

²¹ S. Chang, *Scoping Reviews and Systematic Reviews: Is It an Either/Or Question?*, „Annals of Internal Medicine” 2018, vol. 169, no. 7, s. 502–503. DOI: 10.7326/M18-2205; M.D.J. Peters, C.M. Godfrey, H. Khalil, P. McInerney, D. Parker, C.B. Soares, *Guidance...*, *op.cit.*

²² S. Chang, *Scoping...*, *op.cit.*

Pozycje literaturowe odwzorowane liczbowo na rysunku 1.4.1 to łącznie 4886 dokumentów znalezionych w bazie Scopus dla frazy „scoping review” lub „scoping literature review”. Analiza ich struktury ze względu na przynależność do obszaru tematycznego wskazuje, że aż 46,8% należy do obszaru medycyny (*medicine*), następnie 11,6% do nauk społecznych (*social sciences*), 10,9% do pielęgniarstwa (*nursing*), a kolejne 6,3% do pracowników służby zdrowia (*health professionals*). Z przedstawionych udziałów wynika dominacja badań z wykorzystaniem metody PZL w naukach o zdrowiu. Podobnie wysoki odsetek prac w obszarze zdrowia (74%) raportują Pham et al.²³

3. Przegląd zakresu literatury a systematyczny przegląd literatury

W literaturze poświęconej PZL jej wyjaśnienia dokonuje się na tle SLR, ukazując lepiej różnice między nimi. Wynika to stąd, że ta metoda jest traktowana jako alternatywa dla SLR, ale jednocześnie dlatego, że PZL wykazuje podobieństwo do procedury badawczej SLR. Porównanie PZL i SLR może prowadzić do błędnego wniosku, że badanie zakresu cechuje się mniejszym rygiorem metodologicznym (por. tabela 1.4.2). Dostrzegając to, Pham et al. zwracają uwagę, że nie każdy SLR spełnia kryteria rygoru metodologicznego i – niekiedy wbrew deklaracji stosujących go autorów – nie jest systematyczny w swej naturze²⁴. Tymczasem cele badania PZL są inne: jest on stosowany, gdy piśmiennictwo z badanego tematu jest rozległe, występujące w różnych formach publikacyjnych²⁵. Z tego względu w przypadku PZL nie dąży się do syntezy materiału badawczego, co nawiązuje do problemu generalizacji w badaniach jakościowych²⁶.

Tabela 1.4.2.

Przeгляд zakresu literatury a systematyczny przegląd literatury

	Przeгляд zakresu literatury	Systematyczny przegląd literatury
Charakter pytania	ogólne	szczegółowe
Wybór źródeł danych	ogólnie określone; obszerne	dokładnie ustalone; wąski zakres
Kryteria doboru źródeł	często ustalane <i>post hoc</i> ; mogą ulegać zmianie w trakcie wyszukiwania	ustalone na początku wyboru źródeł, niezmiennie

²³ M. T. Pham, A. Rajić, J. D. Greig, J. M. Sargeant, A. Papadopoulos, S. A. McEwen, *A Scoping...*, *op. cit.*

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ J. Peterson, P. F. Pearce, L. A. Ferguson, C. A. Langford, *Understanding...*, *op. cit.*

²⁶ Centre for Reviews and Dissemination (Ed.), *CRD's guidance for undertaking reviews in healthcare* (3. ed), York Publ. Services, York 2009, s. 240.

cd. tabeli 1.4.2

	Przegląd zakresu literatury	Systematyczny przegląd literatury
Rejestracja badań	ustrukturyzowany opis zgodny z przyjętymi kryteriami; dopuszczony powtórny przegląd w przypadku znalezienia nowej cechy	selekcja źródeł zgodnie z przyjętymi kryteriami wykluczenia tekstów niespełniających przyjętych na początku badania warunków
Zakres prezentacji zgromadzonego materiału	opis całego zgromadzonego materiału spełniającego kryteria włączenia	tylko nieliczne badania będą ujęte w publikacji
Kierunek syntezy wyników badania	dążenie do ustrukturyzowanego tematycznie omówienia wyników badań	dążenie do syntezy badań; agregacja danych
Czas realizacji metody	zwykle krótszy od SLR	długi w przypadku zgromadzenia dużego pod względem ilościowym materiału badawczego
Uwzględnienie sposobu podsumowań, ryzyka uprzedzeń między badaniami i dodatkowych analiz	nie występują	występują

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Centre for Reviews and Dissemination (Ed.), *CRD's Guidance...*, *op.cit.*; J. Peterson, P.F. Pearce, L.A. Ferguson, C.A. Langford, *Understanding...*, *op.cit.*; M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, I.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

4. Procedura badawcza PZL

Etapy postępowania w PZL mają ogólny zapis. Arksey and O'Malley²⁷ zaproponowały sześć kroków, które przedstawia tabela 1.4.3. Jest to też najczęściej stosowana procedura PZL w publikacjach naukowych²⁸.

W kolejnych paragrafach sześć głównych etapów zostało bardziej szczegółowo omówionych, jak również dodano wskazówki do realizacji dla każdego z nich.

Etap 1. Sformułowanie pytania badawczego. Cechą charakterystyczną dla PZL jest ogólnie sformułowane pytanie badawcze. Z tego względu na tym pierwszym, inicjującym etapie badania zaleca się wyraźne określenie zakresu analizy²⁹. Może to dotyczyć zawężenia rozważań względem danej branży, konkretnej grupy konsumentów (np. osoby starsze mieszkające w metropoliach) czy też planowanego wyniku (celu) badania (np. sformułowanie rekomendacji dla badaczy bądź dla praktyków).

Etap 2. Identyfikacja źródeł. Źródła, które można uwzględnić w analizie w PZL, są różnorodne i liczne, co może być odczytywane jako atrybut tej metody. Powoduje

²⁷ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*

²⁸ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

²⁹ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping...*, *op.cit.*

to jednak wątpliwości skłaniające do przyjęcia pewnych granic, ponieważ w przeciwnym razie zbyt szerokie poszukiwania utrudnią wykonalność analizy. W takiej sytuacji należy uzasadnić przyjęte ograniczenia badawcze³⁰. Zawężeniem badań może być język publikacji, zakres czasowy itp.

Tabela 1.4.3.

Etapy postępowania PZL

Nazwa etapu	Wyjaśnienie
1. Sformułowanie pytania badawczego	W pytaniu badawczym powinno używać się zdefiniowanych pojęć, w tym kontekstu oraz dyscypliny pozwalającej dookreślić poszukiwane znaczenie terminów
2. Identyfikacja odpowiednich źródeł	Wybór źródeł literaturowych, które będą analizowane; określenie zakresu czasowego i słów kluczowych
3. Wybór badań	Kryteria doboru mogą się zmieniać w trakcie wyszukiwania, co oznacza możliwość rozpoczęcia od nowa szukania źródeł, prowadząc do nielinearności jego przebiegu
4. Rejestracja badań	Ustrukturyzowany opis badań uwzględniający elementy istotne z punktu widzenia pytania badawczego, które umożliwią porównania, np.: miejsce badania, zastosowane metody badawcze, otrzymane wyniki itp.
5. Zestawienie, podsumowanie i raportowanie wyników	Etap ten częściowo pokrywa się z wcześniejszym. Jego wynikiem jest ilościowy opis zebranego materiału oraz analiza jakościowa, z której wnioski są ujęte tematycznie
6. Konsultacja wyników	Przedstawienie wyników badania innym badaczom, praktykom, uczestnikom analizowanego zjawiska itp.

Źródło: opracowano na podstawie M. Morris, J.T. Boruff, G.C. Gore, *Scoping...*, *op.cit.*

Za źródła danych służą elektroniczne bazy danych czasopism, wykazy literatury przedmiotu w pracach o charakterze przeglądowym, raporty przygotowane przez organizacje zajmujące się danym tematem, materiały konferencyjne itp.³¹ Pomimo stosunkowo obszernego zbioru potencjalnych źródeł, dominującym są elektroniczne bazy bibliograficzne. Uzupełniająco względem nich dokonuje się przeszukania w raportach udostępnianych online. Zakończenie wyszukiwania tekstów do badania dobrze opisują Urbaniak i Walsh, dla których miało to miejsce, gdy zastosowanie kombinacji słów kluczowych doprowadziło do nasycenia, przejawiającego się powtórным znalezieniem tych samych publikacji lub gdy znajdowany materiał nie był związany z tematem badania³².

³⁰ *Ibidem.*

³¹ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*, s. 23.

³² A. Urbaniak, K. Walsh, *The Interrelationship between Place and Critical Life Transitions in Later Life Social Exclusion: A Scoping Review*, "Health & Place" 2019, no. 60. DOI: 10.1016/j.healthplace.2019.102234.

Etap 3. Wybór badań. Jest to najbardziej czasochłonny etap w procedurze PZL. Wynika to z istoty postawionego pytania badawczego mającego ogólny charakter. W takiej sytuacji przy wyborze badań będą pojawiały się wątpliwości dotyczące ich przydatności, co może skutkować powtórą oceną danego materiału. Przy selekcji badań do dalszej analizy zaleca się pracę zespołową, a przynajmniej dokonanie kwalifikacji przez dwie osoby³³. Należy podkreślić, że trzeba również ocenić metodologię w wybranych badaniach, której jakość może być różna. Jednakże pomimo tej rekomendacji, autorzy nie raportują wykonania tej czynności (nie robi tak prawie 78% z 344 analizowanych przez Pham et al.³⁴).

Na tym etapie dookreśla się kryteria selekcji, które mogą ulegać zmianie na skutek coraz lepszej znajomości badanej tematyki. Z tego względu kryteria te określa się mianem *post hoc*³⁵. W zdecydowanej większości, bo w prawie 80% badanych tekstów wykorzystujących PZL, kryteria włączenia tekstów do analizy były podane. Odnosząc się do możliwości zmiany kryteriów, tylko w kilku przypadkach autorzy wprost podali, że były one modyfikowane w trakcie poszukiwań³⁶.

W zdecydowanej większości (72% z 344) autorzy używali opisu słownego dla całości procesu selekcji tekstów. Znacznie rzadziej używano do tego schematu blokowego (np. PRISMA – *Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses*) – tak postąpiono w 36% – lub tabelarycznego (6%)³⁷.

Etap 4. Rejestracja badań. Etap ma charakter klasyfikacyjny i polega na zapisie ustalonych zmiennych wybranych z badań. Jako główną metodę pomocniczą wskazuje się przegląd narracyjny (*narrative review*)³⁸. Prowadzi on do syntezy i uporządkowania jakościowych danych w wyniku zestawień, porządkowania i układania według wyszczególnionych głównych zagadnień, np. rok publikacji, miejsce badania, cele badania, grupa badawcza, metodologia itp. Kwalifikacja badań zgodnie z przyjętymi kryteriami może przyjąć charakter iteracyjny. Zaleca się dokonanie przeglądu ekstrakcji danych po ocenie pierwszych kilkunastu badań³⁹. Autorskie doświadczenia kodowania podpowiadają, że na tym etapie dobre rezultaty osiąga się przez konfrontację uzyskanych wyników pracy co najmniej dwóch badaczy, co pozwala na przyjęcie wspólnej interpretacji zgromadzonego materiału. Oprócz klasyfikacji tekstów według kryteriów, kluczowe znaczenie dla PZL ma podsumowanie przy wykorzystaniu np. modelu bądź teorii. Często wynikiem tego etapu jest opis poszczególnych badań w formie tabelarycznej. W badaniach

³³ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping...*, *op.cit.*

³⁴ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

³⁵ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*, s. 26.

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

³⁸ H. Arksey, L. O'Malley, *Scoping...*, *op.cit.*

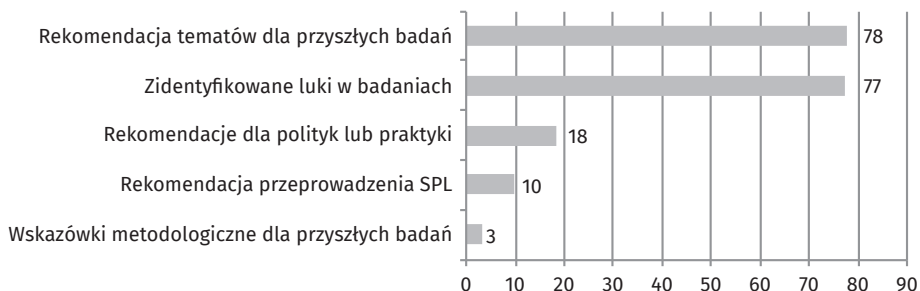
³⁹ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping...*, *op.cit.*

przeprowadzonych przez Pham et al. to właśnie ten sposób był najbardziej popularny (wykorzystany w 83% badanych tekstów)⁴⁰.

Etap 5. Podsumowanie wyników. Ten etap cechuje się intensywniejszą pracą analityczną w porównaniu do wcześniejszych, którą dobrze oddaje jego pełna nazwa: zestawienie, podsumowanie i raportowanie. Jednakże pod względem szczegółowości opisu badania – jak w przypadku każdej czynności umysłowej – pojawia się problem w specyfikacji kroków postępowania. Dlatego też poleca się w pierwszej kolejności zastosowanie technik analizy danych jakościowych dokonywanej przy użyciu programu komputerowego. W ten sposób oprócz analizy tematycznej dostarcza się podsumowania w formie statystyk opisowych. Komunikowanie wyników wymaga przyjęcia odpowiedniej formy ich zaprezentowania. Przykładowo rezultaty badania można ująć w formie modelu bądź tabeli z syntezą głównych tematów. Końcowym krokiem powinno być odniesienie wyników jako wytycznych dla dalszych badań, polityk i praktyki⁴¹. Najczęściej rezultaty PZL służą do sformułowania tematów przyszłych badań i do określenia luk badawczych (por. rysunek 1.4.2).

Rysunek 1.4.2.

Struktura implikacji wyników badań PZL (w %)

Źródło: opracowano na podstawie: M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping..., op.cit.*

Etap 6. Konsultacja wyników. Etap ten w pierwszym ujęciu metodycznym Arksey i O'Malley oznaczony był jako opcjonalny. Jednakże mając na uwadze zwiększanie rygoru metodologicznego, niektórzy autorzy, jak Levac et al., zalecają omówienie wyników badań z interesariuszami⁴². Oznacza to zatem konieczność ustalenia grup osób, których badanie dotyczy bądź interesuje z zawodowego punktu widzenia. Sama konfrontacja wyników badania może przyjąć formę wywiadów indywidualnych bądź grup

⁴⁰ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping..., op.cit.*

⁴¹ D. Levac, H.L. Colquhoun, K.K. O'Brien, *Scoping..., op.cit.*

⁴² *Ibidem.*

fokusowych, podczas których można konsultować ustalone słowa kluczowe, uzyskane wyniki czy opracowany raport z badań. Pomimo tego, że etap ten jest wskazywany jako opcjonalny, to 40% przeglądów zakresu literatury uwzględniło go⁴³. Częściej korzystano z pomocy osób z zewnątrz przy ustaleniu słów kluczowych (75%) niż przy przygotowaniu wstępnego raportu (24%) czy też przy interpretacji wyników badania (30%)⁴⁴.

Na zakończenie przeglądu toku postępowania warto przytoczyć wytyczne PRISMA dedykowane PZL (PRISMA-ScR)⁴⁵. Z punktu widzenia metodologii należy zwrócić uwagę na te elementy listy kontrolnej, które dotyczą procedury badawczej. Pozostałe niewymienione w niniejszym tekście punkty dotyczą zagadnień związanych z całością przygotowania opracowania bazującego wyłącznie na PZL.

Tabela 1.4.4.

Pytania kontrolne dla aspektów metodologicznych PZL

Element metody	Pytania
Protokół i rejestracja źródeł	1. Czy wskazano, że protokół badania został zastosowany? 2. Czy określono, jak można się z nim zapoznać (np. podano adres strony internetowej)? 3. Czy omówiono dane na temat zarejestrowanych źródeł? Ile źródeł zarejestrowano?
Kryteria kwalifikacji źródeł (tekstów)	4. Czy określono charakterystyki źródeł dowodów z wykorzystaniem kryteriów kwalifikacji (np. zakres lat, język, status publikacji)? 5. Czy uzasadniono te kryteria?
Źródła informacji	6. Czy omówiono wszystkie źródła informacji (np. bazy danych, media społecznościowe)? 7. Czy podano datę przeszukania tych źródeł?
Wyszukiwanie	8. Czy przedstawiono w pełni strategię poszukiwań przynajmniej dla jednej bazy danych, łącznie z zastosowanymi ograniczeniami, w taki sposób, że możliwe jest jej powtórzenie?
Wybór źródeł dowodu	9. Czy opisano proces selekcji źródeł dowodu, tj. przegląd i kwalifikację?
Proces rejestracji danych	10. Czy opisano metodę rejestracji danych z wybranych źródeł (np. zastosowane formularze) lub czy formatki były testowane wcześniej przez zespół, czy dane były rejestrowane jedno po drugim czy równolegle? 11. Czy opisano inne działania pozyskania i potwierdzania danych od badaczy?
Rekordy danych	12. Czy wymieniono i określono wszystkie zmienne, według których dane były przeszukane i redukcje dokonane?
Krytyczna ocena pojedynczych źródeł	13. Jeśli miała miejsce krytyczna ocena pojedynczych źródeł, to czy wyjaśniono, dlaczego ją przeprowadzono? Czy wyjaśniono, jakie metody zastosowano i jak dokonano syntezy danych?
Synteza wyników	14. Czy wyjaśniono metody analizy danych i ich podsumowania?

Źródło: opracowano na podstawie: A.C. Tricco, E. Lillie, E. Zarin, K.K. O'Brien, H.L. Colquhoun, D. Levac, (...) S.E. Straus, *PRISMA...*, *op.cit.*

⁴³ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ A.C. Tricco, E. Lillie, E. Zarin, K.K. O'Brien, H.L. Colquhoun, D. Levac et al., *PRISMA...*, *op.cit.*

5. Podsumowanie

PZL, jak każda metoda badawcza, ma swoje mocne i słabe strony, ich syntetyczne ujęcie zostało zaprezentowane w tabeli 1.4.5. W tej części artykułu omówię główne z nich.

Tabela 1.4.5.

Silne i słabe strony metody przeglądu zakresu literatury

Silne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> ▪ duża przydatność wyników badania dla praktyki ▪ wyższy rygor metodologiczny w porównaniu do tradycyjnego, narracyjnego przeglądu literatury ▪ stosunkowo szybkie zorientowanie się w istniejącym stanie wiedzy na dany temat 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ brak oceny jakości badań włączonych do analizy, co z drugiej strony pozwala na zaoszczędzenie czasu na badania ▪ częsty brak opisu procedury badawczej przez autorów obniża rygor metodologiczny

Źródło: opracowanie własne.

Za podstawową zaletę PZL uważa się możliwość przeprowadzenia przeglądu wybranego obszaru badawczego w sposób bardziej szeroki, niż ma to miejsce w przypadku ogólnego przeglądu literatury⁴⁶. Jest to szczególnie istotne w sytuacji obszernego zagadnienia, dysponującego już bogatym materiałem badawczym⁴⁷. Wtedy dokonanie syntezy wiedzy przydatnej dla decydentów politycznych i praktyków jest szczególnie wartościowe. PZL ma również zastosowanie do nowo rozwijanych obszarów badawczych, dla których dopiero tworzy się program badań, polegający np. na ustaleniu luk badawczych.

Kolejną mocną stroną PZL jest zademonstrowanie kryteriów rygoru metodologicznego w przypadku dobrze opisanej sekcji poświęconej zastosowanej metodzie badawczej. Ponieważ tok postępowania w PLZ jest podobny do SLR, którego rygor metodologiczny oceniany jest jako wysoki, to taką ocenę przenosi się na PZL⁴⁸. W tym miejscu odniosę się do kryteriów rygoru metodologicznego przedstawionych w krajowej literaturze przez W. Czakona⁴⁹. Od dokładności opisu przebiegu badania zależy kryterium obiektywności i rzetelności pozwalające na replikację badania. Natomiast od wyjaśnienia sposobu analizy zależy trafność wewnętrzna i trafność miar. Ze względu na specyfikę PZL trafność zewnętrzna, czyli możliwość uogólnień wyników badania, jest ograniczona. Powyższe pokazuje, jak istotne w przypadku PZL jest wyjaśnienie zastosowanej

⁴⁶ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

⁴⁷ H.L. Colquhoun, D. Levac, K.K. O'Brien, S. Straus, A.C. Tricco, L. Perrier, M. Kastner, D. Moher, *Scoping Reviews: Time for Clarity in Definition, Methods, and Reporting*, "Journal of Clinical Epidemiology" 2014, vol. 67, no. 12, s. 1291–1294. DOI: 10.1016/j.jclinepi.2014.03.013.

⁴⁸ M.J. Grant, A. Booth, *A Typology...*, *op.cit.*

⁴⁹ W. Czakon, *Kryteria oceny rygoru metodologicznego badań w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie” 2014, t. 161, nr 1, s. 53.

procedury badawczej. Można stwierdzić, że w przypadku badań o charakterze jakościowym kwestia wykazania spełnienia rygoru metodologicznego jest bardziej oczekiwana w porównaniu do badań ilościowych⁵⁰.

Do ograniczeń metody należy zaliczyć brak możliwości oceny jakości badań włączonych do analizy. Na ten aspekt metodyczny zwróciłem uwagę w omówieniu trzeciego etapu metody. Nieprzeprowadzenie takiej oceny tłumaczy się tym, że nie jest to głównym elementem metodologii⁵¹.

Kolejnym ograniczeniem jest pomijanie w opisach metody badawczej wątków pozwalających na ocenę poprawności przeprowadzonych badań. Braki standardów w tym zakresie dobitnie wykazała analiza przeprowadzona przez Pham et al.⁵²

Stosowanie PZL wiąże się też z wyzwaniem. Jednym z nich jest umiejętność ustalenia zakresu badania: zbyt szerokie wpłynie na wykonalność, w tym i na czas analizy, a zbyt wąskie może spowodować pominięcie niektórych badań w wynikach końcowych. Oznacza to też powstawanie napięć między szybkością a głębią analizy⁵³.

Drugim wyzwaniem – jak w każdej metodzie o stosunkowo ogólnej metodyce badania – jest opracowanie planu badania. Ponieważ wytyczne metodologiczne PZL opracowano stosunkowo niedawno, to Pham et al.⁵⁴ sugerowali bazowanie na wskazówkach dla przeprowadzenia systematycznego przeglądu literatury lub metaanalizy. Obecnie takie wskazówki zawiera lista kontrolna PRISMA-ScR, której fragment zawiera tabela 1.4.4.

Ograniczeniem przeprowadzonej analizy jest bazowanie na tekstach wywodzących się głównie z dziedziny medycyny. Publikacje z tej tematyki w formie różnego rodzaju badań klinicznych, przedmiotu i podmiotu badania są pod względem ilościowym znaczące w porównaniu do innych dziedzin. To ograniczenie wytycza jednocześnie sugestię aplikacji PZL do innych dziedzin naukowych i ocenę jego przydatności w innych dyscyplinach naukowych. Z tych powodów odpowiednie kierunki dalszych badań powinny dotyczyć podjęcia prób zastosowań PZL np. w naukach o zarządzaniu, co pozwoli na budowanie bazy tekstów do dalszych analiz metodologicznych.

⁵⁰ M. Ćwiklicki, K. Pilch, *Rygor metodologiczny wielokrotnego studium przypadku w badaniach marketingu miejsc*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 376, s. 23–35.

⁵¹ M.J. Grant, A. Booth, *A typology...*, *op.cit.*

⁵² M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

⁵³ S. Anderson, P. Allen, S. Peckham, N. Goodwin, *Asking the Right Questions: Scoping Studies in the Commissioning of Research on the Organisation and Delivery of Health Services*, „Health Research Policy and Systems” 2008, vol. 6, no. 1. DOI: 10.1186/1478-4505-6-7.

⁵⁴ M.T. Pham, A. Rajić, J.D. Greig, J.M. Sargeant, A. Papadopoulos, S.A. McEwen, *A Scoping...*, *op.cit.*

Podziękowania

Autor pragnie złożyć podziękowania za dyskusję o *scoping review* i wskazówki doskonalące tekst dr Annie Urbaniak z Irish Centre for Social Gerontology, National University of Ireland Galway, Ireland.

Bibliografia

- Anderson S., Allen P., Peckham S., Goodwin N., *Asking The Right Questions: Scoping Studies in The Commissioning of Research on The Organisation and Delivery of Health Services*, "Health Research Policy and Systems" 2008, vol. 6, no. 1, s. 6–7. DOI:10.1186/1478–4505.
- Arksey H., O'Malley L., *Scoping Studies: Towards a Methodological Framework*, "International Journal of Social Research Methodology" 2005, vol. 8, no. 1, s. 19–32. DOI: 10.1080/1364557032000119616.
- Centre for Reviews and Dissemination (Ed.), *CRD's Guidance for Undertaking Reviews in Healthcare* (3rd ed.), York Publ. Services, York 2009.
- Chang S., *Scoping Reviews and Systematic Reviews: Is It an Either/Or Question?*, "Annals of Internal Medicine" 2018, vol. 169, no. 7, s. 502–503. DOI: 10.7326/M18–2205.
- Colquhoun H.L., Levac D., O'Brien K.K., Straus S., Tricco A.C., Perrier L., (...) Moher D., *Scoping Reviews: Time for Clarity in Definition, Methods, and Reporting*, "Journal of Clinical Epidemiology" 2014, vol. 67, no. 12, s. 1291–1294. DOI: 10.1016/j.jclinepi.2014.03.013.
- Czakon W., *Kryteria oceny rygoru metodologicznego badań w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie” 2014, t. 161, nr 1, s. 51–62.
- Czakon W., *Metodyka systematycznego przeglądu literatury*, „Przegląd Organizacji” 2011, nr 3, s. 57–61.
- Ćwiklicki M., Pilch K., *Rygor metodologiczny wielokrotnego studium przypadku w badaniach marketingu miejsc*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 376, s. 23–35.
- Daudt H.M., van Mossel C., Scott S.J., *Enhancing the Scoping Study Methodology: A Large, Inter-Professional Team's Experience with Arksey and O'Malley's Framework*, "BMC Medical Research Methodology" 2013, vol. 13, no. 1. DOI: 10.1186/1471–2288–13–48.
- Grant M.J., Booth A., *A Typology of Reviews: An Analysis of 14 Review Types And Associated Methodologies*, "Health Information & Libraries Journal" 2009, vol. 26, no. 2, s. 91–108. DOI: 10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x.
- Levac D., Colquhoun H.L., O'Brien, K.K., *Scoping Studies: Advancing the Methodology*, "Implementation Science" 2010, vol. 5, no. 1. DOI: 10.1186/1748–5908–5–69.
- Mays N., Roberts E., Popay J., *Synthesising Research Evidence*, w: *Studying the Organisation and Delivery of Health Services: Research Methods*, N. Fulop, P. Allen, A. Clarke, N. Black (Eds.), Routledge, London 2001, s. 188–220.
- Morris M., Boruff J.T., Gore G.C., *Scoping Reviews: Establishing the Role of the Librarian*, "Journal of the Medical Library Association" 2017, vol. 104, no. 4. DOI: 10.5195/JMLA.2016.156.
- Munn Z., Peters M.D.J., Stern C., Tufanaru C., McArthur A., Aromataris E., *Systematic Review or Scoping Review? Guidance for Authors When Choosing Between a Systematic or Scoping Review Approach*, "BMC Medical Research Methodology" 2018, vol. 18, no. 1. DOI: 10.1186/s12874-018-0611-x.

- Peters M.D.J., Godfrey C.M., Khalil H., McInerney P., Parker D., Soares C.B., *Guidance for Conducting Systematic Scoping Reviews*, "International Journal of Evidence-Based Healthcare" 2015, vol. 13, no. 3, s. 141–146. DOI: 10.1097/XEB.0000000000000050.
- Peterson J., Pearce P.F., Ferguson L.A., Langford C.A., *Understanding Scoping Reviews: Definition, Purpose, and Process*, "Journal of the American Association of Nurse Practitioners" 2017, vol. 29, no. 1, s. 12–16. DOI: 10.1002/2327-6924.12380.
- Pham M.T., Rajić A., Greig J.D., Sargeant J.M., Papadopoulos A., McEwen S.A., *A Scoping Review of Scoping Reviews: Advancing the Approach and Enhancing the Consistency*, "Research Synthesis Methods" 2014, vol. 5, no. 4, s. 371–385. DOI: 10.1002/jrsm.1123.
- Tricco A.C., Lillie E., Zarin W., O'Brien K.K., Colquhoun H.L., Levac D., (...) Straus S.E., *PRISMA Extension for Scoping Reviews (PRISMA-ScR): Checklist and Explanation*, "Annals of Internal Medicine" 2018, vol. 169, no. 7, s. 467–486. DOI: 10.7326/M18-0850.
- Urbaniak A., Walsh K., *The Interrelationship Between Place and Critical Life Transitions in Later Life Social Exclusion: A Scoping Review*, "Health & Place" 2019, no. 60. DOI: 10.1016/j.healthplace.2019.102234.